

คลองแสนแสบ :

ความสำคัญในฐานะเส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา

ดร. ศานติ ภัคดีคำ

อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเขมร ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้ศึกษาความสำคัญของคลองแสนแสบในบริบทเส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา โดยพิจารณาเส้นทางการเดินทัพไทย-กัมพูชาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นมา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากในรัชกาลนี้เกิดสงคราม “อานามสยามยุทธ” แม้ว่าในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จะไม่ได้ให้รายละเอียดหรืออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการชุด “คลองบางขนาก” กับการสงครามครั้งนี้ว่าเกี่ยวข้องกันไว้ก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาบริบทอื่นๆ ประกอบไม่ว่าจะเป็นเหตุผลทางเส้นทางเดินทัพระหว่างไทย-กัมพูชา รวมถึงการตั้งบ้านเรือนขึ้นใหม่ในบริเวณแหล่งที่เป็นจุดประชุมพลและพักเสบียงอาหารในการลำเลียงส่งไปยังกองทัพไทยในกัมพูชาก็น่าจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงความสัมพันธ์ระหว่างการชุด “คลองบางขนาก” เชื่อม “คลองบางกะปิ” ว่ามีจุดมุ่งหมายทางยุทธศาสตร์การสงคราม ประกอบด้วยอย่างชัดเจน นอกจากนี้เมื่อ “คลองแสนแสบ” หรือ “คลองบางขนาก” หมดบทบาทความสำคัญในฐานะเส้นทางลำเลียงอาวุธยุทธโปกรณ์สำหรับกองทัพแล้ว ต่อมาเส้นทางนี้ก็กลายเป็นเส้นทางสำหรับการคมนาคมติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองด้านตะวันออก เช่น เมืองฉะเชิงเทราและปราจีนบุรี เป็นต้น

คำสำคัญ: คลองบางขนาก คลองแสนแสบ ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชา

สงครามอานามสยามยุทธ เส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา

บทนำ

ในสมัยที่ถนนยังไม่มีความสำคัญมากนักสำหรับการเดินทางหรือขนส่งคมนาคม “คลอง” เป็นเส้นทางสายหลักสำหรับการติดต่อสื่อสารกัน บ้านและสิ่งปลูกสร้างต่างหันหน้าสู่ “คลอง” จนมีคำเปรียบว่า “คลอง” เป็นสายเลือดของคนในยุคนั้น หากแต่ในปัจจุบันคลองได้ลดบทบาทความสำคัญลงส่วนถนนทวีความสำคัญขึ้นแทนที่ แม่น้ำลำคลองจึงกลายเป็นเพียงทางระบายน้ำทิ้งหรือหลังบ้านที่ไม่มีผู้ใดแยแสสนใจ

“คลองแสนแสบ” เป็นคลองที่มีความเป็นมาอันยาวนาน ทั้งยังเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของประชาชนตั้งแต่เมื่อมีการขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เพื่อเป็นเส้นทางขนส่งเสบียงและยุทธโปกรณ์ส่งไปยังเมืองจะเข้เกราก่อนลำเลียงเข้าไปทำสงครามกับเวียดนามในดินแดนกัมพูชา ที่เรียกว่า “อาณาจักรสยามยุทธ” ต่อเมื่อสงครามสงบลง ลำคลองสายนี้จึงกลายเป็นเส้นทางการค้า ส่งข้าวตลอดจนเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในฐานะเป็นทางด่วนลัดระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับลุ่มแม่น้ำบางปะกง

บทความนี้จึงเป็นการนำเสนอประวัติที่มาของคลองแสนแสบ ตามที่ปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์ต่างๆ ตลอดจนอธิบายถึงความสำคัญในฐานะภูมิปัญญาเส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา เพื่อให้เข้าใจความเป็นคลองแสนแสบให้มากขึ้น

เส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา ก่อนขุดคลองแสนแสบ

ในสมัยก่อนที่จะมีการขุดคลองแสนแสบ เส้นทางเดินทัพระหว่างไทย-กัมพูชา น่าจะแบ่งออกเป็น 3 เส้นทางที่สำคัญ คือ เส้นทางเมืองพิมาย-พระนครศรียโสธรปุระ เส้นทางเมืองจันทร์-เมืองโพธิสัตว์ และเส้นทางเมืองปราจีนบุรี-เมืองพระตะบอง ดังปรากฏหลักฐานในเอกสารประวัติศาสตร์ทั้งฝ่ายไทยและกัมพูชา เช่นพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับต่างๆ ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา รวมทั้งเอกสารอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น จดหมายเหตุรายวันทัพ และศิลาจารึก เป็นต้น

1 เส้นทางเมืองพิมาย-พระนครศรียโสธรปุระ เส้นทางเดินทัพระหว่างไทย-กัมพูชา เส้นทางสำคัญเส้นแรกที่น่าจะใช้เป็นเส้นทางเดินทัพคือเส้นทางเมืองพิมาย-พระนครศรียโสธรปุระ เส้นทางนี้เป็นเส้นทางในราชอาณาจักรกัมพูชาสมัยโบราณ ระหว่างพระนครศรียโสธรปุระเมืองหลวงของกัมพูชาโบราณ กับเมืองพิมาย (วิมายปุระ) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นมหารปุระซึ่งเป็นแคว้นสำคัญของกัมพูชาโบราณที่มีอาณาเขตอยู่ในบริเวณอีสานใต้ของประเทศไทยในปัจจุบัน

เส้นทางนี้นิยมเรียกกันโดยทั่วไปว่า “ราชมรรคา” และในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ได้สร้างอโรคยศาลา (โรงพยาบาล) และธรรมศาลา (ที่พักคนเดินทาง) ไว้ตามเส้นทางนี้เพื่อให้เป็นที่พักแก่คนเดินทางที่มาจาริกแสวงบุญอีกด้วย เมื่ออาณาจักรกัมพูชาโบราณเสื่อมอำนาจการปกครอง กรุงศรีอยุธยาจะได้ใช้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางหลักในการยกทัพเข้าไปกรุงศรีอยุธยา

ความสำคัญของเส้นทางโบราณสายนี้คือ เป็นเส้นทางที่สะดวกเนื่องจากเป็นถนนที่มีการสร้างอย่างดี และตัดตรงจากเมืองพิมาย (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา) เข้าสู่เมืองพนมรุ้ง (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์)

ดังนั้นการยกทัพไปทางนี้กรุงศรีอยุธยาจำเป็นต้องยึดครองเมืองพิมายและพนมรุ้งได้ก่อน ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกว่า “อยู่ปีหนึ่งท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารีพลทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมายพนมรุ้งไซ้ พอเจ้าเมืองทั้งหลาย...ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้าๆ ก็ให้พระราชทานรางวัลแล้ว...คืนไปอยู่ตามภูมิลำเนา...”

จากนั้นจึงเดินทัพตัดเข้าช่องเขาในเทือกเขาพนมดงรัก (พนมดงรัก-ภาษาเขมรแปลว่าภูเขาไม้คาน) ลงไปยังที่ราบลุ่มในประเทศกัมพูชาโดยตัดตรงไปที่เมืองพระนครศรีอยุธยา (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดเสียมเรียบ-เสียมราฐ) ที่เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรกัมพูชาโบราณ

แต่เมื่อถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง (ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช เป็นต้นมา) เมืองหลวงของกัมพูช้าย้ายไปอยู่ทางภาคใต้ ได้แก่ เมืองศรีสัชนาลัย พนมเปญ ละเวก และอุดมคติสมัยตามลำดับ เส้นทางสายนี้จึงลดความสำคัญลง

อย่างไรก็ตามเมื่อไทยจะยกทัพเข้าไปกัมพูชาก็ยังคงใช้เส้นทางนี้ โดยเฉพาะเมื่อกล่าวว่ายกทัพไปเมืองเสียมราฐก็มักจะใช้เส้นทางนี้ เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช² (ซึ่งโปรดให้พระยานครราชสีมายกทัพเข้าไปทางเมืองเสียมราฐ) รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม³ (เรื่องนี้ปรากฏในพงศาวดารกรุงกัมพูชาแต่ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา) และรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ⁴ ส่วนกัมพูชาก็ใช้เส้นทางนี้ยกทัพเข้ามากรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นเดียวกัน เช่นในรัชกาลสมเด็จพระศรีธรรมราชาพระราชสมภาร ที่ยกทัพเข้ามาตีเมืองนครราชสีมา⁵ ปัจจุบันยังคงพบเห็นร่องรอยของถนนโบราณสายนี้ได้แม้จะมีการสร้างบ้านเรือนทับเส้นทางหรือถูกชาวบ้านทำลายไปบ้าง

2 เส้นทางจันทบุรี-เมืองโพธิสัตว์ เป็นเส้นทางระหว่างไทย-กัมพูชาอีกเส้นทางหนึ่งที่มีความสำคัญไม่แพ้เส้นทางแรก เพราะเป็นเส้นทางที่เชื่อมระหว่างเมืองจันทบุรี (หรือจันทบูรณ) ซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญของกรุงศรีอยุธยากับเมืองโพธิสัตว์ที่เป็นหัวเมืองสำคัญของกัมพูชา เส้นทางนี้ปรากฏในศิลาจารึกนครวัดสมัยหลังพระนครหลักที่ 39 พ.ศ. 2290 ดังนี้

“...พระบาทผู้เป็นเจ้าเสด็จลี้ลายาตรามาจากกรุงเทพพระมหานคร (อยุธยา) มาถึงเมืองจันทบุรี แล้วพระบาทผู้เป็นเจ้าตรัสใช้เจ้าพญามนตรีสงครามให้มาก่อน ถึงเมืองบันทายละแวก พบกับสมเด็จพระราชบุตรองค์เล็กทรงพระนามเป็นสมเด็จพระแก้วฟ้า...”⁶

เส้นทางระหว่างเมืองจันทบุรี-เมืองโพธิสัตว์ ต้องเดินตัดข้ามช่องเขาของเทือกเขาจันทบุรี เพื่อข้ามไปยังเทือกเขาโพธิสัตว์หรือเมืองพระตะบองของกัมพูชา จากนั้นหากต้องการเดินทางไปสู่เมืองหลวงก็อาจผ่านเมืองโพธิสัตว์ลงไปทางใต้จนถึงเมืองบริบูรณ์ซึ่งเป็นเมืองโบราณ (ปัจจุบันคือจังหวัดกำแพงเพชร) จากเมืองบริบูรณ์ก็จะถึงเมืองละแวก เมืองอุดงค์มีชัย และเมืองพนมเปญได้

แต่เนื่องจากเส้นทางนี้ห่างไกลจากกรุงรัตนโกสินทร์ค่อนข้างมาก เพราะต้องอ้อมมาที่เมืองจันทบุรีก่อนแล้วจึงข้ามช่องเขาเข้าไป เส้นทางนี้จึงไม่ได้ใช้เป็นเส้นทางหลักสำหรับการเดินทางทัพหลวงมากนัก แต่จะเปลี่ยนไปใช้อีกเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางปราจีนบุรี-เมืองพระตะบอง

3 เส้นทางปราจีนบุรี-พระตะบอง เป็นเส้นทางอีกเส้นทางหนึ่งที่นิยมใช้เป็นเส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา เนื่องจากเป็นเส้นทางที่สะดวกแก่การเดินทัพเข้าไปเมืองหลวงของกัมพูชาที่อยู่ทางภาคใต้โดยไม่ต้องอ้อมทะเลสาบ เนื่องจากเส้นทางเมืองพิมาย-พระนครศรีอยุธยา-สุพรรณบุรี-เมืองสุพรรณบุรี-เมืองพระนคร (เสียมราฐ) ทางเหนือของทะเลสาบเขมร แต่เมื่อกัมพูชาย้ายเมืองหลวงลงไปภาคใต้ ณ เมืองบาสาณ ศรีสันทร พนมเปญ ละแวกและอุดงค์ การเดินทางไปทางเมืองเสียมราฐกลายเป็นทางอ้อม เส้นทางสำคัญจึงย้ายมาอยู่ที่เส้นทางปราจีนบุรี-เมืองพระตะบองซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญแทนที่เมืองเสียมราฐ

เส้นทางนี้เป็นเส้นทางหลักของการเดินทางระหว่างไทยกับกัมพูชาก็ว่าได้ เพราะตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา ได้ทรงใช้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางเดินทัพเพื่อเข้าไปยังกัมพูชา และเส้นทางนี้ยังทวีความสำคัญโดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้แบ่งเมืองพระตะบองเสียมราฐ จากกรุงกัมพูชา มาให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองโดยตรงต่อกรุงเทพฯ⁷ สองหัวเมืองนี้จึงกลายเป็นเมืองหัวเมืองสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ในด้านที่ติดกับกัมพูชา

ต่อมาเมื่อมีการตั้งบ้านเรือนขยายเป็นเมืองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3-4 เช่น เมืองศรีโสภณ (ปัจจุบันคือจังหวัดบันทายมีชัย) เมืองมณฑลบุรี (ปัจจุบันเป็นอำเภอ) เป็นต้น ทำให้เส้นทางสายนี้นอกจากเป็นเส้นทางเดินทัพแล้วยังเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกัมพูชาด้วย โดยมีเส้นทางหลักคือ กรุงเทพฯ-เมืองฉะเชิงเทรา-เมืองกบินทร์บุรี-เมืองปราจีนบุรี-เมืองศรีโสภณ-เมืองพระตะบอง จากนั้นจึงเดินทางลงไปถึงเมืองโพธิสัตว์ เมืองตะคร้อ เมืองกรอง เมืองขลุง เมืองบริบูรณ์ เมืองละแวก และเมืองอุดงค์มีชัย (บันทายเพชร) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของกัมพูชาในเวลานั้น

สงครามอานามสยามยุทธกับเส้นทางเดินทัพไทย-กัมพูชา

สงครามอานามสยามยุทธในกัมพูชาเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2376 เมื่อมีข่าวรายงานเข้ามาในกรุงเทพฯ ว่าเมืองไซ่ง่อนก่อกบฏต่อเวียดนาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเป็นจังหวัดที่จะไปกระทำแก่เวียดนามบ้างจึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพใหญ่ยกทัพ 40,000 คน ไปตีกัมพูชา แล้วให้ไปช่วยพวกกบฏเมืองไซ่ง่อน และให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่ทัพเรือคุมไพร่พล 10,000 คนยกไปทางเมืองบันทายมาศ⁸

กองทัพได้ยกออกจากกรุงเทพมหานครเมื่อวันที่เสาร์เดือน 1 ขึ้น 12 ค่ำ ตรงกับวันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2376 วันเดียวกันทั้ง 3 ทัพ รุ่งขึ้นเกิดแผ่นดินไหว เหตุการณ์ครั้งนี้ปรากฏบันทึกในเอกสารเรื่อง “อานามสยามยุทธ” ว่าเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาเดินทัพไปถึงปากคลองสำโรงกำลังจะเข้าคลองสำโรงได้เกิดแผ่นดินไหว ตรงกับที่ระบุไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สงครามอานามสยามยุทธครั้งนี้กินเวลานานถึง 14 ปี

การเดินทัพบกของเจ้าพระยาบดินทรเดชาใช้เส้นทางเมืองปราจีนบุรี-เมืองพระตะบอง ซึ่งต้องยกทัพทางเรือจากพระนครไปยังเมืองฉะเชิงเทราเสียก่อนจากนั้นจึงเดินบกไปกบินทร์บุรีและปราจีนบุรีตามลำดับ แต่เส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทรากลับไม่สะดวกมากนัก เพราะต้องเดินทางอ้อมโดยต้องพายเรือย้อนลงไปเข้าคลองสำโรงที่เขตเมืองสมุทรปราการแล้วตัดไปทะเลแม่น้ำบางปะกง จากนั้นจึงพายทวนน้ำขึ้นไปฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นการยากลำบากและเสียเวลาในการลำเลียงยุทธปัจจัยสำหรับกองทัพ ดังปรากฏใน “โคลงนิราศฉะเชิงเทรา” พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์⁹ ซึ่งเสด็จไปราชการทัพในศึกเวียงจันทน์เมื่อปี พ.ศ. 2369 ว่า

วันที่ 1 กองทัพต้องเดินทางจากวังหลวง ผ่านบพิตรพิมุข สามปลื้ม สามเพ็ง (ลำเพ็ง) คอกควาย (คอกกระบือ-ยานนาวา) ดาวคะนอง บางคอแหลม บางปะแก้ว บางขมิ้น ปากลัดนครเขื่อนขันธ์ บางยอ พระผะแดง (พระประแดง) พระขนง (พระโขนง) แล้วพักแรม 1 คืน

วันที่ 2 กองทัพผ่าน บางจั่ว บางกะบัว บางนา จึงจะถึงปากทางเข้าคลองสำโรง

(55) สำโรงเรือลูเลี้ยว

โรงเล่ห์ลงโรงกัน

สองร่วมร่วมสินสรพ์

อยู่ไปยืนเยียวคล้อย

ระลึกขวัญ เนตรเออย

เกี้ยวก้อย

สมรส ระคนนา

ตลาดห้องหอโรงฯ

(57) สามสิบสองโคกเบื้อง
ยลไปเป็นเรือนชาน
คิดโคกคฤหาสน์
สนุกนินเฝ้าเพียงไล่

(60) ทับนางนิเทศบ้าน
คิดพิทักษ์บอริง
เดาะพวงพะมาวผิว
ก่อนแม่ชวนเรียมรีว

(64) ลีวลีลุล่วงบ้าน
ศาลเทพลัทธิศักดิ์มี
สรวมไท่เทพอารี
ตูปัดพลีบวงจ้าว

(65) ลุเคียรจระเข้เขต
เกรียกเกรียติไกรทองชาญ
ตัดเคียรจระเข้ชาน
ตัดตั้งตัดสวาทแล้ว

(66) หอมสินีลแม่พร้อม
ศีลสุทธิอันฐาน์
รังรูปสิริโสภณ
หอมรูปหอมรสล้ำ

(67) ปากตะครองครวญคิดครั้ง
ครองพิครองนุชชม
โทหาบอุทรกลม
เยียวพิโยคยุพคล้อย

(68) บ้านพร้าวดลพรวาเมียง
เมียงแม่ปรงประจางาน
อรรังรสหัตถ์ปาน
พบชื่อพร้าวนึกครั้ง

เบารณ มานา
ชัยไม้
แดสวาท แม่เออย
แหล่งน้อยนางสงวนฯ

บอกจริง ใจนา
อ่อนพลีว
พานปรีศร์ พี่เออย
อ้อยไอ้ทับนางฯ

บางพลี
มดท้าว
อาราธน์ ราฟอ
จูงคัมภีสมรฯ
คามกาล ก่อนนา
เชียวแก้ว
นามสืบ ไว้วรา
คลาตร้างแรมสมรฯ

เพรงปราง มาฤฯ
เดชคำ
เพ็ญลักษณ์ เลิศแฮ
ล่งบ้านหอมสินีฯ

คราวสม แม่เออย
ขึ้นช้อย
เกลียวสวาท
คลาตแคล้วไครครองฯ

ยุพมัลย์ แม่เออย
จัดตั้ง
ปนทิพ รสนา
เมียงน้อยนางปรงฯ

ใกล้ถึงปากคลองแม่น้ำบางปะกงจึงพักแรม 1 คืน รุ่งวันที่ 3 แล้วจึงเดินทางต่อ

(72) **บางฝั่งฝั่งพวกมิม**
 เมลไปพานฝั่งรวง
 หวันแดดเต็ดสวาทดวง
 หวาดว่าฝั่งฝ่ายเกล้า

(73) **ลูถึงถิ่นท่าสะพาน**
 ทารดุกอกกะหนาม
 ค่อนค่อนคิดคะนึ่งยาม
 ท่าสะพานอรเลี่ยนล้ำ

(75) **มาลุล่วงเข้าเขต**
 เขาหลากแลหาหิน
 ท่างพัทธรียุพยุพิน
 หนักเล่ห์ไซดเขาซ้อน

(76) **ทุ่งโพโพเทพอุ้ม**
 ชุโนษควบพินธุ
 พระเอยอุปการชู
 มาพ้อพาตุเต้า

(79) **เรือดลสามภูดาษด้าว**
 แสดงโคกภูดาษสาม
 จดระบบประบิลความ
 วานช่วยสื่อสารสร้อย

ช่วงนี้เป็นคั้งแม่น้ำบางปะกง พักค้างคืน 1 คืน รุ่งวันที่ 4 แล้วเดินทางต่อ

(98) **บางตรุดตึกกรุดตัน**
 ผลดกเพียงไฉนาง
 ผ่าเลี้ยวสระเสยสา
 บางตรุดดลกรุดไม้

(100) **ลูถึงบางพระอ้าง**
 พระบันบาปธรรมสาม
 เรียมร่าระกัฏิกาม
 ของแห่งห้องราคแคล้ว

ฤทหลวง เล่านา
 เร่งเตร้า
 เดียวบุษบปี มาลย์แม่
 ดอกแก้วกุสงวนฯ

ออกนาม
 กะหนากกล้า
 สรงสระ เม่นา
 เล่ห์แผ้วพุนทองฯ

เขาดิน
 ท่างก้อ
 เพียบหนัก ออกเอย
 สอบซ้อนแสนเขา

เอาภู-ธรรยา
 ทานเกล้า
 เชิญช่วย ราพ้อ
 ตั้งน้องเนาถนอมฯ

แดนคาม
 สดับถ้อย
 ทุกซ์เทวษ เรียมรา
 โศกน้องนางพังฯ

ตามกระถาง แถวนา
 เหนี่ยวไต้
 ศกแม่ นาแม่
 แม่ตั้งซานเนลียงฯ

ออกนาม พระนา
 เสร็จแล้ว
 กำหนด ในแม่
 รวบร้อยริงสกนธ์ฯ

(101) บางปรงปรงไขขึ้น

คิดแม่เก็บปรงเจียน
ทอดเทียบสิ่งสุบเพียญ์
จัดประจงแต่งแสรัง

(102) โสธรอรเอกสร้อย

พาพฐพหลลิน
เรียบปราศประหวัดถวิล
เกลือกจักเกิดราพณไร้ย

(104) สำปะทวนทวนจิตรัง

เรือล่องตามชลาลอย
ไปทันทอดเรือถอย
หยับโยคพลยายพุย

(105) ถึงถิ่นสาวชะโงกบ้าน

ไยบ่ยลสาวงาม
ถวิลว่าเยี่ยมแกลตาม
จากนุชจักชะโงกถ้ำ

(107) ยลคามสามร่มร้อน

สาวบ่าวรำแดดลม
ไอ้อรแจ่มผิวผม
แดดไปพานลมแผ้ว

(108) ดลบุรินแปดริ้ว

เปลี่ยวจิตเปล่าใจหาย
ระเมียรหมู่แม่ค้าหลาย
ใจจะขาดร้อยริ้ว

(109) ลับแหลมลุดึงย่าน

แลจรหลังหลากทรายลาย
แหล่งสรระน่านสนุกสาย
เจ้าจักลงเรือแล้ว

(110) ประจักษ์ระบุบ้าน

ครวญแม่เมิลสุริย์ดวง
คณนกะประจักษ์รวง
ภูจากเจ็บใจละห้อย

ขอบเหนียน นีฮ่า

จุ่มแป้ง

พุนภาช-นะเออย

เสพล้ำลิมกลินฯ

โสพิน พ่อฤ

ลาศผ้าย

ไหวจิต จอดแม่

เรื่องเพี้ยโสพินฯ

รอกอย แม่เออย

แล่นลู้ย

ทวนท่า นุชนา

พิจ้องใจทวนฯ

บอกนาม นีแฮ

ชะโงกหน้า

เดือนสั่ง พี่เออย

ที่เฝ้าคอยเรียมฯ

ฤสม นามนา

หลากแล้ว

สวงนแง่ งามเออย

ผ่องเนื่อนวลผิวฯ

แรมสาย สวาทนา

เหี่ยวทิว

ลับแม่ นะแม่

ระริกิริระบายลมฯ

พญาพาย เรือเออย

เล่ห์แก้ว

เสนห์แม่ มารา

เล่นคึงพญาพายฯ

ระบมทรวง โศกเออย

ดับคล้อย

รังร่วม คู่รา

ท่อนได้ประจำเรือนฯ

(111) **บางขุนนาง**

เพลงเทตย์ถ้ำทรงธร

ขุนากกโกชันซอน

ครโศกเสียบทรงเร้า

กกร รามฤ

ทบเท้า

ถอยเคลื่อน บ้างแม่

ราคร้อยฤถอนา¹⁰

จากนั้นกองทัพจึงผ่าน ไทรมูล บางแตน และปากแม่น้ำโยทะกาซึ่งเป็นที่รวมของแม่น้ำปราจีนบุรีกับแม่น้ำนครนายก

เมื่อพิจารณาเส้นทางการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองฉะเชิงเทราและปากน้ำโยทะกา ในสงครามคราวปราบเวียงจันทน์ ดังปรากฏในโคลงนิราศฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ของกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ จะเห็นว่ากว่าจะเดินทางถึง “บางขุนาก” ต้องใช้เวลาเดินทางประมาณ 4-5 วันซึ่งทำให้การเดินทางต้องล่าช้าเสียเวลามาก ทั้งยังไม่สะดวกแก่การลำเลียงเสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์

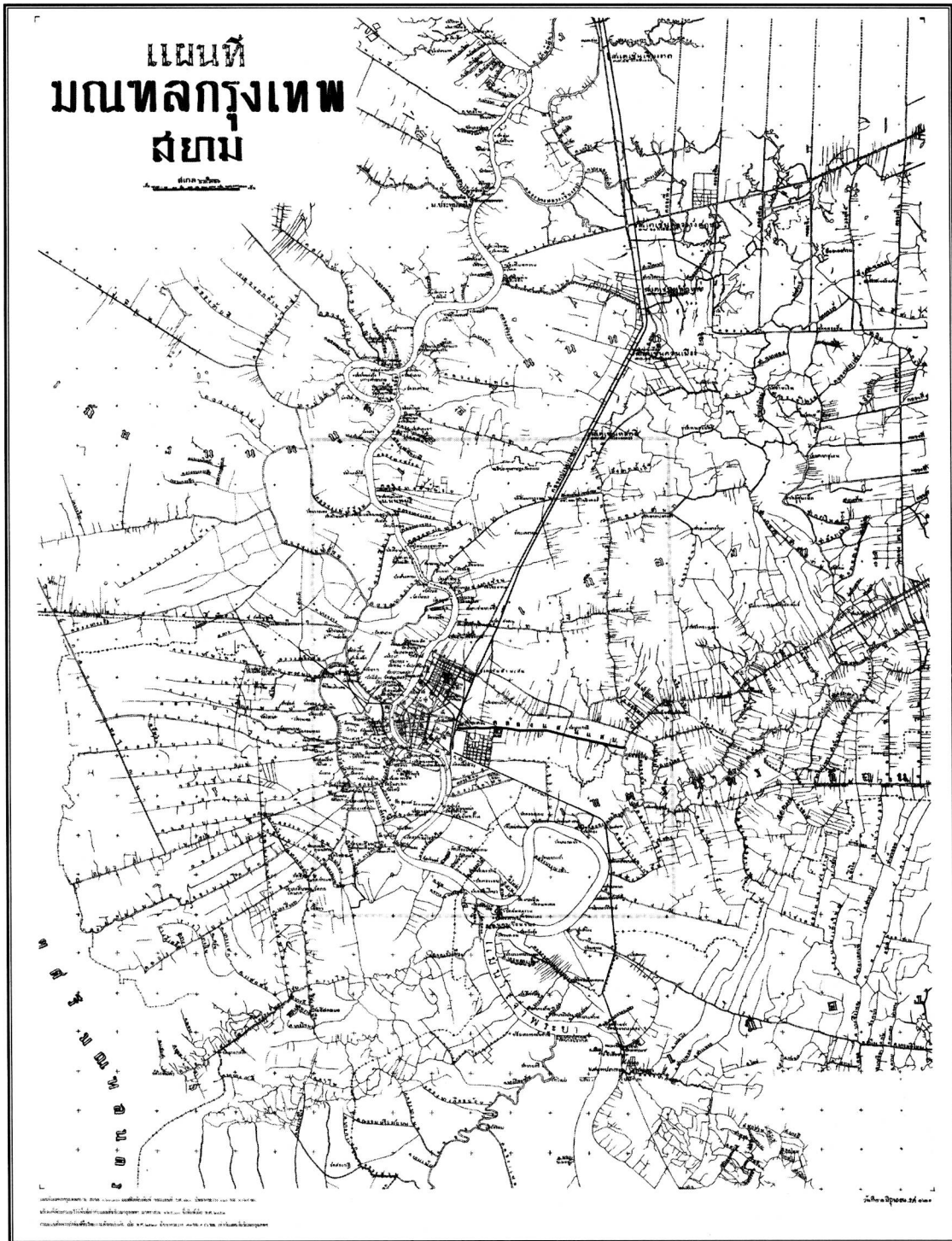
ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพิจารณาเห็นความยากลำบากต่างๆ ในการลำเลียงยุทโธปกรณ์สำหรับกองทัพที่เข้าไปทำสงครามยึดเอื้อในประเศกัมพูชาเป็นเวลานาน พระองค์จึงโปรดให้ขุดคลองเชื่อมระหว่างคลองบางกะปิกับแม่น้ำบางปะกงขึ้น ให้ทะเลที่ “บางขุนาก” เพื่อให้เป็นคลองลัดไปแม่น้ำบางปะกงได้โดยไม่ต้องอ้อมไปเข้าทางคลองสำโรง แขวงเมืองสมุทรปราการ

คลองที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขุดขึ้นลัดเชื่อมเส้นทางระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังแม่น้ำบางปะกงนั้น คือ “คลองแสนแสบ” นั่นเอง

จาก “คลองบางกะปิ” และ “คลองบางขุนาก” สู่ “คลองแสนแสบ”

“คลองแสนแสบ” ตามที่รู้จักกันในปัจจุบันคือ “คลองบางกะปิ” เชื่อมกับ “คลองบางขุนาก” เป็นคลองที่มีความสำคัญมากที่สุดของพระนครทางด้านทิศตะวันออก คลองสายนี้ยาวตั้งแต่คลองคูพระนครชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม) ผ่านทุ่งบางกะปิ ไปจนถึงหัวหมาก แต่เดิมคลองน่าจะไปสิ้นสุดที่ทุ่งบางกะปิที่หัวหมากจึงเรียกกันมาแต่เดิมว่า “คลองบางกะปิ” เมื่อพิจารณาจากแผนที่พบว่าคลองเส้นนี้เชื่อมกับ “คลองมหานาค” ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2326¹¹

ด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์สำหรับลำเลียงเสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์ไปยังกองทัพที่ทำการรบในประเศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาครีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างกุลิฉินขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบาง

แผนที่มณฑลกรุงเทพฯ สยาม สมัยรัชกาลที่ 5 แสดงตำแหน่งคลองแสนแสบ
ที่มา : แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431-2474 โดยกรมแผนที่ทหาร

ขนาก ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัด ฉะเชิงเทรา คลองขุดใหม่นี้มีชื่อเรียกตามตำบลที่ตั้งว่า **“คลองบางขนาก”**

ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

“...ครั้นมาถึงเดือน 2 ขึ้น 4 ค่ำ (ตรงกับวันเสาร์ที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2380) จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขนาก เป็นทาง 1,337 เส้น 19 วา 2 คอก ลึก 4 คอก กว้าง 6 คอก ราคาเส้นละ 70 บาท รวมเป็นเงินทั้งค่าต่อไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงและค่าขุดรวมเป็นเงิน 1,206 ชั่ง 13 ตำลึง 2 บาท 1 สลึง 1 เฟื้อง ขุดอยู่ถึงปีชวดโทศก ศักราช 1202 (พ.ศ. 2383) จึงสำเร็จ...”¹²

หนังสือ **“อานามสยามยุทธ”** ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ อ้างว่าเรียบเรียงจากรายงานการทัพญวน 55 เล่มสมุดไทย ของท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) เรียบเรียงไว้แต่เดิม กล่าวถึงการขุดคลองไว้ละเอียดกว่าพระราชพงศาวดารบ้างแต่เนื้อความใกล้เคียงกัน ดังนี้

“...ครั้นถึง ณ เดือนขึ้นสี่ค่ำ ในปีระกานพศกจุลศักราช 1199 ปี เป็นปีที่ 14 ในรัชกาลแผ่นดินที่ 3 กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ชื่อทัด) เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลอง ตั้งแต่ตำบลหัวหมากต่อคลองบางกะปิไปทางตะวันออก ทะลุที่บางกะหนากฝั่งแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทรา รางวัดทางยาว 1337 เส้น 19 วา 2 คอก กว้าง 6 วา ราคาค่าจ้างขุดเส้นละเจ็ดสิบบาท รวมเงินทั้งค่าฟันต่อไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงข้างปลาย รวมเป็นเงินพันสองร้อยหกชั่งสิบสามตำลึงสองบาทสลึงเฟื้อง ขุดอยู่ถึงสี่ปีเศษจึงสำเร็จแล้วตลอด เป็นลำคลองเดินเรือได้ เมื่อปลายปีชวดโทศกจุลศักราช 1202 เป็นปีที่ 17 ในรัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯ ชนสามัญเรียกว่าคลองแสนแสบ...”¹³

เมื่อขุดคลองบางขนากขึ้นแล้วจึงทำให้สามารถเดินเรือลัดแม่น้ำเจ้าพระยา-แม่น้ำบางปะกงได้สะดวกมากขึ้น เพราะจากพระนครสามารถล่องเรือลัดจากคลองรอบพระนคร (คลองคูเมือง) ออกคลองมหานาคเข้าสู่คลองบางกะปิไปจนถึงหัวหมากแล้วเข้าคลองบางขนากที่ขุดขึ้นใหม่แล้วตัดเข้าแม่น้ำบางปะกงได้ทันทีโดยไม่ต้องล่องเรือไปอ้อมเข้าคลองสำโรงดังแต่ก่อน ทำให้การขนส่งเสบียงอาหารและยุทธโปกรณ์สำหรับกองทัพไทยในกัมพูชาได้รับความสะดวกสบายมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก

ทว่าเมื่อล่วงถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่าคลองแสนแสบบางตอนตื้นเขิน และต้องเดินทางไกลเสียเวลามาก ทำให้การเดินทางระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ นั้นไม่สะดวกเท่าที่ควร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์ให้ตั้งเจ้าพนักงานขุดคลองจากคลองแสนแสบตรงไปต่อปลายคลองท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา สำเร็จแล้วจึงมีพระราชพิธีเปิดคลองเมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2420

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสคลองแสนแสบ เมื่อปี พ.ศ. 2450 ทรงพระราชนิพนธ์ว่า ชาวบ้านนิยมเดินเรือตามคลองนครเนื่องเขตมากกว่าคลองบางขนาก (คลองแสนแสบ) ที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เพราะคลองนครเนื่องเขตเป็นทางตรงไปเมืองฉะเชิงเทรามากกว่าคลองบางขนากซึ่งทะลุแม่น้ำบางปะกงเหนือเมืองฉะเชิงเทราขึ้นไป จึงไม่เป็นที่นิยมเท่า¹⁴

สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์ (ทัต บุนนาค) แม่กองขุดคลองบางขนาก

สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์ (ทัต บุนนาค) เกิดเมื่อ ปีกุน พ.ศ. 2334 ในรัชกาลที่ 1 เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล พระกนิษฐาธิราชในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระมเหสีในรัชกาลที่ 1 ร่วมมารดาเดียวกับสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

เดิมเป็นนายสนทิมแพร มหาดเล็กในรัชกาลที่ 1 ครั้นรัชกาลที่ 2 ขึ้นไปรับราชการในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เป็นจมื่นเด็กชา เมื่อสมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาอนุรักษ์ทิวคต จึงกลับมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก

ในรัชกาลที่ 3 โปรดให้เป็น พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี ในกรมท่าโกษาธิบดี มีศักดินา 3000 ตลอดรัชกาลที่ 3¹⁵ และในเวลาโปรดให้เป็นแม่กองขุดคลองบางขนาก ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นที่ “พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี”

ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จพระยา เรียกกันโดยทั่วไปว่า สมเด็จพระยาองค์น้อย (คู่กับสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

“...พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา โปรดให้เรียกเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติไปพลางจนถึงฤกษ์ยกขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ นเรนทรนารถราชสุริยวงษ์สกลพงษ์ประดิษฐานมาตยาธิบติ ไตรสรณศรีรัตนธาดาสกลมหารัชชธิเบศร ประเมณทรมหาราชวโรประการ มโหฬารเดชาอนุภาพพิตร ถือกักดินาสามหมื่น...”¹⁶

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติถึงพิราลัย เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ ปีมะเส็ง พ.ศ. 2400 อายุ 67 ปี¹⁷ แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ระบุว่า “ณ วันอาทิตย์ เวลาบ่ายสี่โมงเสศ สมเด็จพระยาองค์น้อยป่วยเป็นลมถึงพิลาไลย์นับเรียงปีได้หกสิบเอ็จปี” ตรงกับวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2400¹⁸

เมืองและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ที่สร้างขึ้นในสงครามอานามสยามยุทธ

นอกเหนือจากการขุดคลองลัดแม่น้ำบางปะกงที่ “บางขนาก” เพื่อลำเลียงเสบียงอาหารและเครื่องยุทโธปกรณ์ส่งกองทัพที่ตั้งในกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดให้ตั้งเมืองขึ้นเป็นระยะตามที่ซึ่งควรเป็นสถานีประชุมพล จัดการพักเสบียงอาหารและเครื่องยุทโธปกรณ์ ดังนี้

1. ตั้งบ้านกบแจะ เป็นเมืองประจันตคาม ขึ้นเมืองปราจีนบุรี เมือง 1
2. ตั้งด่านหนุมาน เป็นเมืองกบินทร์บุรี ขึ้นเมืองปราจีนบุรี เมือง 1
3. ตั้งบ้านทุ่งแซยก เป็นเมืองวัฒนานคร ขึ้นเมืองปราจีนบุรี เมือง 1
4. ตั้งบ้านหินแร่ เป็นเมืองอรัญประเทศ ขึ้นเมืองปราจีนบุรี เมือง 1
5. ตั้งบ้านท่าสวาย เป็นเมืองศรีโสภณ ขึ้นเมืองพระตะบอง เมือง 1
6. โปรดให้ปันเขตเมืองชลบุรีกับเมืองฉะเชิงเทรา รวมกันเป็นเมืองพนัสนิคมอีกเมือง 1

นอกจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งบ้านเมืองขึ้นเพื่อเป็นที่ประชุมพลและพักเสบียงอาหารแล้ว ยังโปรดให้สร้างป้อมปราการเมืองที่สัมพันธ์กับเส้นทางเดินทัพทางเมืองปราจีนบุรี-เมืองพระตะบอง คือ ป้อมเมืองฉะเชิงเทรา ที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2377 ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ว่า “โปรดให้กรมหลวงรักษารณเรศรไปสร้างป้อมกำแพงที่เมืองฉะเชิงเทราขึ้นอีกตำบล 1”²⁰

นอกจากนี้เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ยังได้ขอพระบรมราชานุญาตสร้างป้อมกำแพงเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐไว้รับศึกอีกด้วย²¹

บทสรุป

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าคลองแสนแสบเป็นคลองสำคัญอันเนื่องด้วยราชการสงคราม “อานามสยามยุทธ” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จะไม่ได้ให้รายละเอียดหรืออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการขุด “คลองบางขนาก” กับการสงครามครั้งนี้ว่าเกี่ยวข้องกันไว้ก็ตาม

แต่เมื่อพิจารณาจากบริบทอื่นๆ ประกอบไม่ว่าจะเป็นเหตุผลทางเส้นทางเดินทัพระหว่างไทย-กัมพูชา รวมถึงการตั้งด่านเรือนขึ้นใหม่ในบริเวณแหล่งที่เป็นจุดประชุมพลและพักเสบียงอาหารในการลำเลียงส่งไปยังกองทัพไทยในกัมพูชาก็น่าจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงความสัมพันธ์ระหว่างการขุด “คลองบางขนาก” เชื่อม “คลองบางกะปิ” ว่ามีจุดมุ่งหมายทางยุทธศาสตร์การสงครามประกอบด้วยอย่างแน่นอน

นอกจาก “คลองแสนแสบ” หรือ “คลองบางขนาก” จะเป็นคลองที่มีความสำคัญในฐานะเส้นทางลำเลียงอาวุธยุทโธปกรณ์สำหรับกองทัพแล้ว ในเวลาต่อมาเมื่อหมดสงคราม เส้นทางนี้ก็กลายเป็นเส้นทางสำหรับการคมนาคมติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองด้านตะวันออก เช่น เมืองฉะเชิงเทราและปราจีนบุรี เป็นต้น

แม้ว่าต่อมาคลองแสนแสบจะตื่นขึ้นและทำให้ต้องมีการขุดคลอง “นครเนื่องเขต” เพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่ออำนวยความสะดวกให้กับประชาชนที่ติดต่อสัญจรไปมาก็ตาม แต่คลองแสนแสบก็ยังคงมีบทบาทสำคัญในการขนส่งสินค้าเกษตรจากหัวเมืองตะวันออกเข้ามายังกรุงเทพฯ จนเมื่อการคมนาคมทางรถยนต์เข้ามามีบทบาทแทนการคมนาคมทางน้ำ คลองแสนแสบจึงลดความสำคัญและถูกละเลยดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

เชิงอรรถ

- ¹ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ความยกย่องของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2539), 174.
- ² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์แห่งประเทศไทย, 2534), 145.
- ³ กรมศิลปากร, ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา (พระนคร: แพร่พิทยา, 2513), 100.
- ⁴ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด โอเดียนสแควร์, 2535), 102.
- ⁵ กรมศิลปากร, ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, (พระนคร : แพร่พิทยา, 2513), 102.
- ⁶ อุไรศรี วรเศริน, จารึกนครวัดสมัยหลังพระนคร ค.ศ. 1566-ค.ศ. 1747 (กรุงเทพฯ : จงเจริญการพิมพ์, 2542), 181.
- ⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราช พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2545), 73.
- ⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2545), 53.
- ⁹ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์, “โคลงนิราศ ฉะเชิงเทรา,” นิราศทัพเวียงจันทร์ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2544), 112-131.
- ¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 121-130.
- ¹¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2545), 22.
- ¹² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2538), 74.
- ¹³ อานามสยามยุทธ (พระนคร : แพร่พิทยา, 2514), 824.
- ¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2476), 6.
- ¹⁵ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด), 55.
- ¹⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2547), 53.
- ¹⁷ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์), 56.
- ¹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2547), 153.
- ¹⁹ คำนานเรื่องวัดกุสณานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), 72-73.
- ²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2538), 62.
- ²¹ เรื่องเดียวกัน, 70.

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. ความยก
ย่อนของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ
ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.
กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2539.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ.
พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2476.
- ตำนานเรื่องวัดอุสถานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา. พระนคร :
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค). พระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2545.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค). พระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3.
กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์
พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2545.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค). พระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2547.
- ภูวนะตรนรินทรฤทธิ, กรมหลวง. “โคลงนิราศ
ฉะเชิงเทรา.” นิราศทัฬหีเจียงจันทร์. กรุงเทพฯ :
มติชน, 2544.
- ศิลปากร, กรม. พระราชพงศาวดารฉบับพระราช
หัตถเลขา เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุม
สหกรณ์แห่งประเทศไทย, 2534.
- ศิลปากร, กรม. พระราชพงศาวดารฉบับพระราช
หัตถเลขา เล่ม 2. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ไอเดียริสแควร์, 2535.
- ศิลปากร, กรม. ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา.
พระนคร : แพร่พิทยา, 2513.
- สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ.
เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลปการพิมพ์ (1977)
จำกัด, 2545.
- อานามสยามยุทธ. พระนคร : แพร่พิทยา, 2514.
- อุไรศรี วรตะริน. จารึกนครวัดสมัยหลังพระนคร
ค.ศ. 1566-ค.ศ. 1747. กรุงเทพฯ : จงเจริญ
การพิมพ์, 2542.

Saen Saep canal : In context of armed forces way between Thailand and Cambodia

Santi Pakdekham, Ph.D

Abstract

This article is discussed about Saen Saep Canel between Thailand and Cambodia in the context of armed force way from Ayutthaya period to early Rattanakosin period (1782-1851). In the reign of King Rama III during early Rattanakosin period, Thai armies were sent to Cambodia for conducting the war with the Vietnamese troop. Although the chronicle of King Rama III composed by Chao Phraya Thippakornwong has not been mentioned about the relationship of this war and Bang Khnak Canal, the other surrounding evidences such the settlements on the delivered route could be presumed that this Canal was ducted for the strategy of the War. In addition, after the demilitarization, Bang Khanak Canal was used for communication between Bangkok and the Eastern region such Chachoengsao, Prachin Buri and Srakaew provinces.

Keyword ; Bang Khanak canal Saen Saep canal
Relation between Thailand and Cambodia
Anamsyamyut The armed forces way
between Thailand and Cambodia